

“Kas Lavrenti Pavlovitš Beria – poliitbüroo liige – ei olegi siis partei?”¹

Ääremärkusi L. Beria “ueele kursile” vastupanuliikumise mahasurumisel 1953. aasta kevadel

Tõnu Tannberg

Sõja lõppemine 1945. aastal ei tähendanud NSV Liidule sisemist rahu, sest mitmes piirkonnas – eelkõige Lääne-Ukrainas ja Baltikumis – jätkus vastupanu uuele režiimile. Relvastatud vastupanu ulatus tuli Moskvale suure ja ebameeldiva üllatusena. Impeeriumi läänealade “rahustamiseta” ei saanud neid piirkondi täielikult oma kontrollile allutada, lõplikult sovetiseerida. Ka maailmale oli vaja demonstree-rida impeeriumi monoliitsust tõrjumaks tagasi Lääne süüdistusi. Hoolimata keskvoimu püüdlustest ja Jossif Stalini enda mitmekordsetest suunistest ei suudetud vastupanuliikumist siiski mõne aastaga likvideerida.

Vastupanuliikumise lõplikul mahasurumisel oli mingis mõttes murranguks kindlasti 1952. ja 1953. aasta, mil Moskva initsiatiivil võeti ette viimane suurem koordineeritud rünnak relvastatud vastupanu võitmiseks kolmes Balti liiduvabariigis ning Ukraina ja Valgevene läänealadel. Eriti oluliseks kujunes just 1953. aasta. Esiteks seetõttu, et aasta esimestel kuudel – eriti veebruaris ja märtsis – võtsid võimud ette tõepoolest laiaulatuslike aktsioone, et metsavendlus likvideerida. Selle “aktsiooni” käivitas Kremli järjekord-

ne, nimelt 30. detsembril 1952. aastal NLKP Keskkomitee poolt vastu võetud otsus, millega kohustati Ukraina, Valgevene ja Balti liiduvabariikide juhtkondi andma lähiajal lõplik löök relvastatud vastupanule ja rahvuslike organisatsioonide tegevusele. Nimetatud parteiline otsus oli tegevussuuniseks julgeolekuorganitele. 24. jaanuaril 1953. aastal andis NSV Liidu Riiklik Julgeolekuministerium (RJM) välja käskkirja nr. 0062 “Abinõudest natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandede likvideerimisest Ukraina ja Valgevene NSV lääneoblastites, Leedu, Läti ja Eesti NSV-s”, millega kohustati liiduvabariikide julgeolekuorganeid hiljemalt kolme kuu jooksul vastupanu lõplikult maha suruma.²

Nii käivituski üks viimaseid ulatuslike aktsioone metsavendade tegevuse neutraliseerimiseks Balti liiduvabariikides ning Ukraina läänealadel, mille käigus julgeolekuorganid tegutsesid nii nagu varasematelgi aastatel: pearõhk oli sõjalistel operatsioonidel ja vägivaldal. Seetõttu kujunesid 1953. aasta esimesed kuud üsna ohvriterohketeks ning vastupanuliikumist suudeti oluliselt nõrgestada, vähemalt tollases Eesti NSV-s.³

¹ Artikkel on valminud ETF-i grant 5715 toel.

² Istorija soveckix organov gosudarstvennoj bezopasnosti. Učebnik. Moskva, 1977, lk. 522–523.

³ Vt. selle kohta lähemalt: T. Tannberg. Julgeolekuorganite tegevusest metsavendluse mahasurumisel 1953. aasta esimestel kuudel. – Akadeemia 2005, nr. 3, lk. 554–572.

Stalini surm 1953. aasta märtsis ning "kollektiivse juhtkonna" võimuletulek Kremlis tõid aga kaasa olulisi korrektiivse senises vastupanuliikumisevastases võitluses impeeriumi äärealadel. 1953. aasta märtsis siseministriks saanud Lavrenti Beria "uus rahvuspoliitika"⁴ nägi muu hulgas ette hoopis paindlikumat tegetsemist vastupanu mahasurumiseks.

Käesoleva artikli eesmärk ongi käsitleda pisut lähemalt neid muutusi, mida Kremlis kavatseti L. Beria initsiatiivil ellu rakendada surumaks lõplikult maha vastupanuliikumist Ukraina lääneoblastites ja tollastes Balti liiduvabariikides. Käsitluse aluseks on teemakohased allikapublikatsioonid ja kirjandus, kuid samuti senikasutamata arhiivivaained Venemaa Riiklikust Uusima Ajaloo Arhiivist (RGANI), Vene Föderatsiooni Riigiarhiivist (GARF) ja Riigiarhiivist (ERA).

L. Beria "uue kursi" teostamise üldine skeem oli järgmine: kõigepealt koguti siseministeriumi liinis informatsiooni liiduvabariigi siseolude (juhtiva kaadri rahvuslik koosseis, vastupanuliikumise-vastase võitluse efektiivsus, võimude kuritarvitused) kohta ning nende andmete alusel koostati märgukirjad, mis arutati läbi kõige kõrgemal võimutasan-

dil – NLKP KK Presiidiumis. Beria koostatud märgukirjade alusel võeti Kremlis vastu konkreetsed otsused ja edastati need liiduvabariikidesse ellurakendamiseks.⁵

Esmalt tõsteti päevakorrade olukord Leedu NSV-s ja Lääne-Ukrainas, seejärel võeti ette Läti NSV ja Valgevene lääneoblastid ning kolmandas järjekorras juba Eesti NSV ja Moldaavia NSV. Selline valiku järjekord on igati mõistetav, sest vastupanuliikumine oli sõjajärgsetel aastatel kõige tugevam just Ukraina läänealadel ning Leedus, tagasihoidlikum aga Lätis ja Eestis. Tolleks ajaks – 1953. aasta kevadeks – oli vastupanuliikumine sisuliselt raugenud Valgevenes ja Moldaavias, mistõttu nende liiduvabariikide suhtes tähendas "uus kurs" esijoones kohaliku kaadri edutamise küsimust.

NSV Liidu siseministeriumis 1953. aasta kevadel koostatud ja NLKP KK Presiidiumile läbivaatamiseks saadetud märgukirjas olukorrast Leedu NSV-s⁶ osutatakse ühemõtteliselt, et senine võitlus "natsionalistliku põranda-alusega" ja selle terroristlike "bandedega" on liiduvabariigis "ebarahuldavas olukorras".⁷ Lääne-Ukraina olukorda kirjeldades tõdetakse põhimõtteliselt sama, kuid pisut teises sõnastu-

⁴ L. Beria reformide kohta vt. lähemalt: Beria: konec karjery, Moskva, 1991; A. Avtorxanov. Zagadka smerti Stalina (Zagovor Beria), Moskva, 1992; B. Starkov. "Sto dnei "Ljubjanskogo maršala". – Istočnik (1993), nr. 4, lk. 82–90; O. Xlevnjuk L. P. Beria: predely istoričeskoj "reabilitacii". – Istoričeskie issledovanija v Rossii. Tendencii poslednix let, Moskva, 1996, lk. 139–154; V. Naumov. Byl li zagovor Berii? Novye dokumenty o sobytijax 1953 g. – Novaja i novejšaja istorija. 1998, nr. 5, lk. 17–39; M. Rejman. Povorot 1953 goda i problema reformirovanija sovetsojkoj sistemy. – Rossiija v XX veke. Reformy i revoljucii, T. 2, Moskva, 2002, lk. 314–338; V. Knoll, L. Köln (Hg.). Der Fall Beria: Protokoll einer Abrechnung. Das Plenum des ZK der KPdSU Juli 1953. Stenographischer Bericht. Berlin, 1993; Lavrentij Beria. 1953. Stenogramma ijuľ'skogo plenuma CK KPSS i drugie dokumenty, Moskva, 1999; J. Zubkova. Malenkov i Xruščev: ličnyj faktor v politike poslestalinskogo rukovodstva. – Otečestvennaja istorija. 1995, nr. 4, lk. 103–115; J. Žukov. Bor'ba za vlast' v partijno-gosudarstvennyx verxax SSSR vesnoj 1953 goda. – Voprosy istorii 1996, nr. 5/6, lk. 39–57; R. Pixoja. Sovetskij Sojuz: istorija vlasti 1945–1991, Moskva, 1998, lk. 97–133; J. Žukov. Tajny Kremlja. Stalin, Molotov, Beria, Malenkov, Moskva, 2000, lk. 574–660; A. Pyžikov. Xruščevskaja "otpepel", Moskva, 2002, lk. 41–85; W. Taubman. Khrushchev: The Man and his Era. New York–London, 2003, lk. 239–269; S. Merl. Destalinizacija ili soxranenie sistemy? Osnovnaja dilemma sovetsojkoj politiki posle smerti Stalina. – Stranicy rossijskoj istorii. Problemy, sobytija, ljudi, St. Petersburg, 2003, lk. 106–116; A. Suhomlinov. Kto Vy, Lavrentij Beria? Neizvestnye stranicy ugolovnogo dela. Moskva, 2005.

⁵ Vt. täpsemalt selle kohta: T. Tannberg: "Lubjanka marssal" Nõukogude impeeriumi äärealasid reformimas. L. Beria rahvuspoliitika eesmärkidest ja tagajärgedest. – Tuna 1999, nr. 3, lk. 22–37; nr. 4, lk. 56–71; 2000, nr. 1, lk. 42–52.

⁶ Vt. selle märgukirja koostamise tagamaade kohta lähemalt endise Leedu NSV julgeolekuministri P. Kondakovi tunnistust L. Beria üle peetud kohtuprotsessil 1953. aasta detsembris (A. Suxomlinov. Kto vy, Lavrentij Beria?, lk. 343–344).

⁷ NSVL siseminister L. Beria märgukiri olukorrast Leedu NSV-s NLKP KK Presiidiumile 08.05.1953. – L. Maksimenkov. Priznanija Lubjanskogo maršala. Neizvestnyj memorandum Lavrentija Berii o položenii v Litve v 1953. – Nezavisimaja Gazeta 05.08.2005 (http://www.ng.ru/printed/ideas/2005-08-05/5_priznanija.html) [23.08.2005].

ses – “madalal tasemel”.⁸ Ühtlasi tuuakse nimetatud märgukirjades konkreetseid näiteid, põhjendamaks “sõjaväelis-tšekistlike operatsioonide” ebaefektiivsust, ning mõistetakse hukka sellega kaasnev vägivald elanikkonna suhtes. 1952. aastal tehti Lääne-Ukrainas julgeolekuorganite poolt kokku 1023 sõjalist operatsiooni, millest tulemuseta lõppesid 946. 1953. aasta kolmel esimesel kuul viidi läbi 120 operatsiooni ja tulemuslikud olid nendest 11. Leedu NSV olukorra kirjeldamisel on viidatud tõsiasjale, et metsavendlustevastasesse võitlusesse oli kaasatud kuni 18 000 julgeolekutöötajat ning ligi 10 000 hävituspataljonlast, lisaks veel regulaarüksused. Nii olid julgeolekuüksused ja hävituspataljon paigutatud laiali üle kogu Leedu NSV. 1953. aasta kevadel oli selliseid garnisone (arvestamata Balti sõjaväeringkonna üksusi) Leedus kokku 223 asustatud punktis.⁹

Senise vastupanuliikumise-vastase võitluse mõttetust pidi tõestama ka L. Beria korraldusel kokku kogutud repressioonide statistika, mis kajastus NLKP KK Presiidiumi liikmetele saadetud märgukirjades. Julgeolekuorganite poolt kogutud andmete alusel represseriti aastatel 1944–1952 Leedu NSV-s kokku 270 000 inimest, kellest 63 011 inimest arreteeriti kui “nõukogudevastase natsionalistliku põrandaaluse” liikmed, 67 326 inimest arreteerisid miilitsa- ja prokuratuuriorganid, 126 037 inimest küüditati, 20 005 metsavenda tapeti ning surma sai 12 910 partei- ja nõukogude aktivisti. Seega langes repressioonide ohvriks ligi 10% Leedu elanikkonnast, märgib L. Beria oma 8. mail NLKP KK Presiidiumile saadetud märgukirjas (vt. ka lisa 1). Lääne-Ukrainas aga langes repressioonide ohvriks ligi 500 000 inimest, nen-

dest 134 467 inimest arreteeriti süüdistatuna kuulumises “natsionalistlikku põrandaalusesse”, diversiooniaktide korraldamises või mõned muus “nõukogudevastases” tegevuses.¹⁰

Teistel andmetel iseloomustasid julgeolekuorganite tegevust sõjajärgsetel aastatel Lääne-Ukrainas ja Leedus järgmised arvud. Lääne-Ukrainas likvideeriti kokku 346 000 vastupanuvõitlejat, kellest arreteeriti 117 500, tapeti üle 152 000 inimese.¹¹ Julgeolekuorganite “sõjasaagiks” sai üks lennuk, 2 soomusmasinat, 61 suurtükki, 595 miinipildujat, 77 leegiheitjat, 358 tankitõrjepüssi, 844 jalaga kuulipildujat ja 8327 käsikuulipildujat, üle 26 000 automaadi, 72 000 vintpüssi, 22 000 püstolit, üle 100 000 granaadi. Selle relvastusega võinuks varustada ligi 110 000 inimest.¹² Lisaks saadi 262 raadiojaama, 59 trükikoda ja 721 kirjutusmasinat.¹³

Aastatel 1944–1953 korraldati Ukraina läänealadel julgeolekuorganite ametlikel andmetel 4907 “terroristlikku akti”, 195 diversiooni, 457 rünnakut ühiskondliku korra gruppide, 325 rünnakut kolhooside, sovhooside ja masina-traktorijaamade, 320 rünnakut külanõukogude ja klubide vastu, lisaks arvestati 359 relvastatud röövimise ja 1126 “muu” aktsiooniga. Nende “banditismiilmingute” tagajärjel tapeti või viidi metsa 2662 partei- või nõukogude töötajat, 582 külanõukogude esimeest, 262 kolhoosiesimeest, 446 kolhoosnikku, 933 teenistujat ja 12 839 “muud” kodanikku, 829 julgeolekutöötajat, 473 miilitsatöötajat, 1525 korrakaitsegruppide liiget ning 187 sõjaväelast. Kokku hukkus seega 22 430 inimest. Julgeolekuorganite ja sõjaväe poolt aga tapeti kokku 153 262 ja arreteeriti 103 828 “bandiiti”.¹⁴

⁸ NSVL siseminister L. Beria märgukiri olukorrast Ukraina NSV lääneoblastites NLKP KK Presiidiumile 16.05.1953. – L. Maksimenkov. Neuslyšannoe predupreždenie. Memorandum Lavrentii Berii o položenii na Zapadnoj Ukraine v 1953 godu. – Nezavisimaja Gazeta 03.12.2004 (http://www.ng.ru/printed/ideas/2004-12-03/11_beria.html) [09.05.2005].

⁹ NSVL siseminister L. Beria märgukiri olukorrast Leedu NSV-s NLKP KK Presiidiumile 8.05.1953.

¹⁰ NSVL siseminister L. Beria märgukiri olukorrast Ukraina NSV lääneoblastites NLKP KK Presiidiumile 16.05.1953.

¹¹ A. Plexanov. K voprosu o likvidacii nacionalističeskogo podpol'ja na territorii Zapadnoj Ukrainy. – Istoričeskie čtenija na Lubjanke. 2001 god. Otečestvennye spetsšlužby v poslevoennye gody 1945–1953 gg. Moskva–Velikij Novgorod, 2002, lk. 63.

¹² A. Gogun. Meždu Gitlerom i Staliny. Ukrainskie povstancy. Sankt-Peterburg, 2004, lk. 315.

¹³ A. Plexanov. K voprosu o likvidacii nacionalističeskogo podpol'ja na territorii Zapadnoj Ukrainy, lk. 63.

¹⁴ J. Solomatin, M. Kornejčuk. Pobezdennye hotjat obmenjat'sja mestami s pobediteljami. – Utro.ru. 21.04.2005. (www.utro.ru/articles/print/2005/04/21/431372.shtml) [09.05.2005].

Leedus hävitati julgeoleku andmetel aastatel 1944–1952 kokku 2353 metsavendade salka, tapeti 19 888 ja arreteeriti 18 841 "bandiiti". Sel perioodil registreeriti 10 007 "banditismiilmingut", mille käigus hukkus 12 906 inimest. Võimude saagiks langes 9 suurtükki, 30 tankitõrjerehva, 31 miinipildujat, 9 granaadiheitjat, 3002 kuulipildujat, 6608 automaati, 23 493 vintpüssi, 8859 püstolit, 15 580 granaati, 2619 miini, 3 908 977 padrunit, 1141,3 kilogrammi lõhkeainet ning 557 kirjutus- või paljundusmasinat.¹⁵ Leedus oli üks metsavendadevastase võitluse põhijõude NKVD sisevägede 4. laskurdiviisi. Aastatel 1944–1954 osales 4. laskurdiviisi 1764 operatsioonil ja pidas kokku 1413 lahingut, mille käigus tapeti või vangistati 30 596 "bandiiti" ning sõjasaagiks saadi 17 968 üksust erinevat relvastust. Diviisi enda kaotused olid järgmised: 533 hukkunut ja 784 haavatut. Vastupanuliikumise käigus sai Leedus aastatel 1944–1956 surma kokku 25 108 ja haavata 2965 inimest, nende seas oli üle 23 000 leedulase.¹⁶

Leedu ja Lääne-Ukrainaga analoogilist andmestikku hakati paralleelselt koguma ka teiste liiduvabariikide kohta. Juba Leedut puudutava märgukirja lõpus märkis L. Beria, et kuna Lätis ja Eestis on olukord võitluses vastupanuliikumisega "peaaegu samasugune" kui Leedus ja Lääne-Ukrainas, siis on siseministeriumi liinis alustatud nimetatud liiduvabariikide kohta andmestiku kogumist ning kohalike siseministeriumide töö ümberkorraldamist. Oluline on aga selles kontekstis tõsiasi, et Läti ja Eesti märgukirjade koostamisega L. Beria enam otseselt ise ei tegele, vaid delegeris selle ülesande N. Hruštšovile, kes pärast mõningaid kõhklusid oli väga tugevalt hakanud "Lubjanka marsali" initsiatiive toetama.

Läti NSV-d puudutava otsuse valmistas N.

Hruštšov ette juuni esimesel poolel. NLKP KK Presiidiumile saadetud märgukirjas tõdetakse sissejuhatuses, et keskkomitee käsutuses olevate andmete järgi ei ole poliitiline olukord Läti NSV-s rahuldav. Esimese puudusena tuuakse märgukirjas esile liiduvabariigi juhtkonna suutmatust toime tulla relvastatud vastupanuliikumise mahasurumisega.

Nimetatud dokumendi alusel tegutses Lätis 1953. aasta kevadel veel 13 metsavendade salka, kuhu kuulusid 133 "bandiiti" ning julgeolekuorganite arvel oli 77 illegaali. Märgiti, et sõjajärgsel perioodil sai metsavendade käe läbi surma 1660 partei- ja nõukogude töötajat. Samuti anti märgukirjas ülevaade repressioonide ulatusest liiduvabariigis. Nende andmete alusel langes Lätis repressioonide ohvriks 119 000 inimest, kellest küüditati – 43 702, arreteeriti julgeolekuorganite poolt – 26 617, arreteeriti miilitsa ja prokuratuuri poolt – 46 358 ning tapeti "bandiite" – 2321 inimest. Ka N. Hruštšovi märgukirjas tõdeti, et ulatuslikud repressioonid ei täitnud oma eesmärki. Selle põhjuseks oli ka asjaolu, et vastupanuliikumisevastane võitlus oli tehtud ülesandeks ainult julgeolekuorganitele, kes teostasid seda repressioonidele tuginedes, jättes unarusse igasuguse selgitustöö. Oma osa oli sealjuures ka asjaolul, et enamik julgeolekutöötajatest olid venelased. Nii oli siseministeriumi rajooniosakondade ülematest lätlasi ainult 9%, ka enamik operatiivtöötajaid olid muulased.¹⁷

Niisamuti N. Hruštšovi eestvedamisel koostati Eesti NSV-d puudutav märgukiri. Keskkomitees kureeris liiduvabariike partei-, komsomoli- ja ametiühingute organisatsioonide osakond, kus valmistatigi ette 1953. aasta kevadel kõik olulised "rahvuspoliitika" otsused.¹⁸ Seda tehti osakonnajuhataja

¹⁵ Leedu NSV julgeolekuministri teatis 7.12.1952. – V. Tininis. Komunistinio režimo nuskialtimai Lietuvoje 1944–1953. II tomas. Vilnius, 2003, lk. 77–78.

¹⁶ V. Jaremenko. Povstančeskoe dviženie v SSSR. Što govoryat arhivy. – Polit.ru. 29.03.2005 (www.polit.ru/research/2005/03/29/revolt.html) [9.05.2005].

¹⁷ NLKP KK sekretär N. Hruštšov olukorrast Läti NSV-s NLKP KK Presiidiumile 11.06. 1953 – RGANI, f. 5, n. 30, s. 6, l. 20–25.

¹⁸ Nimetatud osakond oli keskkomitee aparaadis üks kõige olulisemaid (Vt. lähemalt: Yoram Gorlizki. Party Revivalism and the Death of Stalin. – Slavic Review 1995, nr. 1, lk. 1–22).

J. Gromovi¹⁹ eestvedamisel, kellest oli 1953. aasta kevadel just Hruštšovi toel saanud viidatud osakonna juhataja. Seega oli J. Gromov selgelt Hruštšovi “meeskonnas” ja just tema koostas ka Eesti NSV olukorda käsitleva märgukirja, kus viimase suurema alateemana on vaatluse alla võetud vead vastupanuliikumisevastases võitluses liiduvabariigis. Eesti NSV juhtkonna poolt selles vallas rakendatud abinõud kvalifitseeriti ebarahuldavaks ning deklareeriti, et senine repressiivpoliitika pole andud soovitud tulemusi. Ühtlasi toodi ära sõjajärgsete repressioonide ulatus.²⁰

J. Gromovi kasutuses olnud andmete järgi likvideeriti aastatel 1944–1953 Eesti NSV-s kokku 662 “bandet” ja 336 rahvuslikku organisatsiooni. Samadel aastatel arreteeriti või küüditati kokku üle 67 000 inimese, sh. arreteeriti julgeolekuorganite poolt 18 772, prokuratuuri ja miilitsa poolt 26 284, välja saadeti 20 919 ning tapeti 1 425 “bandiiti”. Sõjajärgsetel aastatel registreerisid võimuorganid kokku 1826 “banditismiilmingut”. Nõukogude võimu poolt langes selles “võitluses” 887 ja sai haavata 185 inimest.

J. Gromovi toodud andmed langevad kokku (mõne tühise kõrvalekaldega) nende andmetega, mis koguti Eesti NSV siseministeriumis 1953. aasta kevadel ja edastati Lubjankale. Nii on olemas Eesti NSV siseministeriumi 1. eriosakonna teatis Eestis toime pandud küüditamiste kohta. Nendel andmetel saadeti 1949. aastal Eestist välja 2722 kulaklikku peret 7180 inimesega ja 4831 “natsionalistide” peret 13 480 inimesega. Seega kokku küüditati 7553 peret ja 20 666 inimest. Teatistes osutatakse samuti sellele, et kulakute väljasaatmine toimus Eesti NSV Ministrite Nõukogu 14. ja 22. märtsi

1949. aasta otsuste alusel; natsionalistide küüditamise kohta sellekohased andmed 1. eriosakonnal puuduvad. 1949. aasta küüditamise kõrval on ära toodud samuti 1951. aasta Jehoova tunnustajate väljasaatmine: kokku 99 peret ja 253 inimest. Ka jehovistide väljasaatmise aluseks olevat otsust 1. eriosakond ei teadnud.²¹ Vastupanuliikumise ulatuse kohta toodud andmed langevad kokku Eesti NSV siseministeriumis koostatud teatisega. Need andmed on allakirjutanu poolt publitseeritud.²²

1953. aasta juunipleenumil teavitas Läti KP KK esimene sekretär Jānis Kalnbērziņš kohalolijaid, et sõjajärgsetel aastatel langes Läti NSV-s repressioonide ohvriks vähemalt 199 000 inimest, kellest arreteeritud oli 72 850, küüditatud 43 702 ja tapetuid 2321.²³

1953. aastal Läti KP nõudel koostas Läti NSV siseministerium teatise, kus on märgitud, et aastatel 1944–1953 likvideeriti nõukogude võimu poolt ligikaudu 900 metsavendade salka, kuhu oli kaasatud 9764 liiget. Samal ajavahemikul legaliseerus 10 268 inimest ning tapeti 2422 vastupanuvõitlejat. Metsavennad korraldasid kokku 2659 rünnakut, mille käigus tapeti 1070 tsiviilisikut, 259 sisevägede sõjaväelast, 11 julgeolekutöötajat ning 199 hävituspataljoni liiget – kokku “likvideeriti” seega metsavendade poolt 1639 inimest; haavatuid oli aga 568. Metsavendade ohvriks langesid enamasti kohaliku võimu esindajad: maakondades, rajoonides ja valdades. Julgeolekuorganite ja sõjaväe inimkaotused olid suhteliselt tagasihoidlikud. See on ka igati mõistetav. Metsavendade viha kohalike kollaborantide vastu oli suuremgi kui sõjaväelaste ja isegi julgeolekuorganite töötajate suhtes. Vähetähtis ei ole aga kindlasti ka asjaolu, et partei- ja

¹⁹ J. Gromov (1909–1981) – aastatel 1941–1946 parteitööl Moskva rajoonikomiteedes (tavalisest sekretärist esimese sekretärini), seejärel Moskva linnakomitees (sh. kaadriosakonna ülem) ning alates 1948. aastast keskkomitee partei-, ametiühingute- ja komsomoliorganisatsioonide osakonna juhataja asetäitja, 1953. aasta kevadest sama osakonna juhataja (Molotov, Malenkov, Kaganovič. 1957. Dokumenty, MFD, Moskva, 1998, lk. 778).

²⁰ NLKP KK osakonnajuhataja J. Gromovi märgukiri olukorrast Eesti NSV-s NLKP KK Presiidiumile. – RGANI, f. 5, n. 15, s. 445, l. 267–273.

²¹ Eesti NSV Siseministeriumi 1. eriosakonna teatis 20.04.1953. – ERAF, f. 131, n. 1, s. 244, 2 kd., l. 405–405p.

²² T. Tännberg. Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944–1953 julgeolekuorganite statistikaapeeglis. – Tuna 1999, nr. 1, lk. 24–30.

²³ Istorija Latvii. XX vek. JUMAVA, Riga: 2005, lk. 327. Ajalookirjanduses kohtab teisigi arve repressioonide ulatuse kohta Lätis. Osa uurijaid leiab, et repressioonide üldarv ulatus 140 000–190 000-ni, teised pakuvad välja veelgi suuremaid arve: 216 000–240 000 inimest (Samas, lk. 327).

nõukogude aparaadi töötajaid oli lihtsam rünnata, sest julgeolekutöötajad ja sõjaväelased olid paremini kaitstud.²⁴

Läti ajaloolase H. Strodsi andmetel ulatusid okupatsioonivõimude kaotused 1944. aasta juulist kuni 1953. aasta oktoobrini 2208 tapetu ja 1045 haavatuni. Tapetute seas oli enim partei- ja nõukogude töötajaid – kokku 1070 inimest (48,5% koguarvust), samuti 680 julgeolekuorganite kaastöötajat (30,8%), 259 julgeolekuorganite sõdurit ning 199 hävituspataljonide võitlejat (9,0%). Haavatute seas oli seevastu enim julgeolekuorganite kaastöötajaid – 433 (40,9%), partei- ja nõukogude aparaadi esindajaid – 281 (21,1%), sõdureid – 222 (21,5%) ja hävituspataljonide võitlejaid – 109 (10,5%).²⁵ Vastupanu suruti Lätis lõplikult maha 1956. aasta lõpuks.²⁶

L. Beria "uus kurss" vastupanuliikumisevastases võitluses ilmneb kõige selgemalt Lääne-Ukrainas. "Lubjanka marssal" mõistis suurepäraselt, et tema poliitika tekitab partei-aparaadis rahulolematust ja seetõttu sai ta tugineda eelkõige oma ihuametkonnale – siseministeeriumile, kus ta viis läbi ka põhjaliku kaardripuhastuse, edutades juhtivatele kohta-

dele talle ustavad inimesed. Ukraina kontrollimine oli L. Beria silmis väga oluline, sest selle liiduvabariigi territooriumil olid kõige olulisemad sõjaväeringkonnad ja dislotseerused suured väekontingendid. Ukraina läänealadel aga jätkus aktiivne vastupanu Nõukogude režiimile, seda vastupanu juhtis Ukraina Natsionalistide Organisatsioon (OUN). 1950. aastate alguseks oli nõukogude võim küll suutnud relvastatud vastupanuliikumist oluliselt nõrgestada, kuid mitte likvideerida. Kremlile valmistasid peavalu loomulikult ka Ukraina rahvuslaste välismaal asuvad keskused, eelkõige OUN-i Välisväed eesotsas Stepan Banderaga ning Ukraina Päärada välismaa esindus, mida juhtis Nikolai Lebed. Mõlemad institutsioonid tegid ulatuslikku nõukogudevastast propagandat välisriikides ning Moskva silmis kasutasid neid ära ka eelkõige Inglismaa ja Ameerika Ühendriikide luureteenistused.

1953. aasta märtsis sai Ukraina NSV siseministriks Pavel Mešik²⁷, kelle abiliseks nimetati Solomon Milštein. Mõlemad olid L. Beria lähikondlased.²⁸ Ministeeriumi uue juhtkonna eestvedamisel viidi läbi põhjalik kaardrivahetus, mille käigus vahetati välja

²⁴ Istorija Latvii. XX vek, lk. 343.

²⁵ Politika okupacionnyh vlastej v Latvii. 1939–1991. Sbornik dokumentov. Nordik, Rīga, 1999, lk. 519.

²⁶ Läti NSV Riikliku Julgeolekukomitee hinnangul suruti relvastatud vastupanuliikumine liiduvabariigi territooriumil lõplikult maha 1956. aastal, mil 30. oktoobril likvideeriti viimane "bande". Ajavahemikul 1944. aasta sügisest kuni 1956. aasta lõpuni likvideeriti Läti NSV territooriumil julgeolekuorganite andmetel kokku 961 metsavendade salka. Salkade likvideerimise käigus tabati kokku 10 720 "bandiiti", kellest 2407 tapeti (või tegid enesetapu), 4370 arreteeriti ja mõisteti süüdi, 3973 legaliseerusid. Sama perioodi jooksul saadi kätte 2735 illegaali, kellest 13 tapeti, 1119 arreteeriti ja mõisteti süüdi ning 1606 legaliseerusid. Julgeolekuorganite saagiks langes 5 miinipildujat, 738 kuulipildujat, 3287 automaati, 11 863 vintpüssi, 3 103 püstolit, 883 granaati, 1 306 445 padrunit, 5177 miini ja 3939 kilo lõhkeainet. (Läti NSV RJK 4. osakonna teatis 08.01.1957. – Latvija padomju režīma varā. 1945–1986. Dokumentu krājums. Latvijas vestures institūta apgāds. Rīga, 2001, lk. 143–144).

²⁷ Pavel Mešik (1910–1953) – kommunistliku partei liige 1930. aastast alates, 1932. aastast julgeolekuorganites. 1941. aastal Ukraina NSV julgeolekuminister (26.02.–31.07.1941). Noor minister – 31-aastane. Pärast sõda osales aatomipommi väljatöötamisel, oli B. Vannikovi juhitud erikomitee aseesimees, kes vastutas kaadriküsimuste eest ettevõtetes ja ehitustel. 1945. aasta juunis oli Mešik koos perega Euroopas (Poolas, Tšehhoslovakkias, Saksamaal, Austrias) eesmärgiga leida võimalusi hankida toorainet uraani tootmiseks. Aatomipommi katsetamise järel sai ta Lenini ordeni ja Stalini preemia laureaadiks. Hukati koos L. Beriaga 1953. aasta detsembris.

²⁸ Kohtuprotsessil meenutati talle ka tema sõnavõttu 1953. aasta märtsis Ukraina siseministeeriumi parteikonverentsil. Oma sõnavõttus ta õnnitles kõiki, et siseministeeriumi etteotsa on saanud L. Beria, et "lõpuks on möödas see tume periood, mil julgeolekuorganid olid Ignatjevi tüüpi avantüristide käes". Tä meenutas kohalolijatele 1937.–1938. aastat – tumedat aega, kui vandenõulane Ježov tegutses ja hävitas palju inimesi. Beria teistkordne tõus julgeolekuorganite etteotsa toovad endaga taas kaasa kurjategijate paljastamise ja vigade paranduse ministeeriumi töös. Seltsimees Beria tulekuga tšekistlikesse organitesse olevat muutunud põhjalikult julgeolekuorganite töösuunad, nüüd seisvat julgeolekuorganid "nõukogude rahva, kommunistliku partei huvide ja nõukogude seaduslikkuse kaitset". Seetõttu olevat juba praegu selge, et MVD organite autoriteet taastatakse ning juba lähima aja jooksul saavat julgeolekuorganid tunda "nõukogude rahva toetust ja armastust" (A. Suxomlinov. Kto vy, Lavrentij Beria?, lk. 330).

keskparaadi olulisemate allüksuste (valitsuste, osakondade) ülema. Väga tugevasti puudutas kaadri vahetus ka siseministeeriumi kohalikke osakondi oblastites ja rajoonides. Liiduvabariigi siseministeeriumi 4. valitsusse, mis tegeles otseselt OUN-iga, nimetati “kogenud vastuluuraja” I. Šorubalko. P. Mešiku korraldusel hakati uurima, kuidas seni on jälgitud “sotsialistlikust seaduslikkusest” kinnipidamist. Loodi ka eraldi komisjon, mis hakkas uurima Ukraina NSV siseministeeriumi juurdlusosakonna varasemat tegevust.²⁹ Uus siseminister teatas ministeeriumi töötajatele, et välisraadiojaamade kuulamine pole mingi kuritegu, sest ka tema ise kuulab neid pidevalt. Tä olevat jutule võtnud mitmed “varjatud natsionalistid”. P. Mešik välistas partei-aparaadi sekkumise operatiiv-jälitusosalase töö korraldamisel, ning kui ta sai ühel Lvovis toimunud operatiivtöötajate nõupidamisel teada, et üks liiduvabariigi partei keskkomitee sekretär püüab allutada operatiivtööd enda kontrollile, teatas avalikult, et sel parteitegelasel ei ole selles valdkonnas “midagi teha”. Tõllal Ukraina NSV julgeolekuorganites töötanud G. Sannikov on oma mälestustes tõdenud, et “imekspandavad sündmused toimusid minu silme all”, pidades silmas just seda “uut poliitikat”, mida Ukrainas hakati ellu rakendama.

Ühtlasi korraldati ümber ka julgeolekuorganite tegevust. 10. aprillil välja antud direktiiv keelas kasutada siseministeeriumi vägesid ilma siseministeeriumi oblastivalitsuse ülema loata, vastupidiselt varasemale praktikale, mil rajooniosakonnad võisid nimetatud üksusi üsna vabalt kasutada. Veelgi varem, 23. märtsil allkirjastati direktiiv, mis nägi ette, et OUN-i liikmeid võib arreteerida üksnes ministeeriumi kooskõlastusel, erandina võis seda teha kuriteopaigal. 4. mail andis P. Mešik

välja käskkirja, millega peatas kõigi ounlaste surmaotsuste täideviimise ning vabatahtlikult end võimude kätte andnute arreteerimise. Samuti hakati läbi vaatama varasemaid süüasju eesmärgiga vabastada asumiselt osa “bandiite” ja nende perekonnaliikmeid. Aga ka nendele, kes ei soovinud alla anda, anti mõista, et kui nad loobuvad “äärmuslikest” meetmetest, on dialoog võimalik, s. t. et siis ka nõukogude võim ei rakenda nende suhtes vägivalda.³⁰

G. Sannikov märgib, et Mešik keelas ounlaste likvideerimiseks mõeldud operatsioonide läbiviimise ja sanktsioneeris vaid need agentuur-operatiivsed meetmed, mis tagasid vastupanuliikumises osalejate elusalt tabamise. Eesmärgiks oli tabatud vastupanuliikujate “töötlemine”, et neid edaspidi ära kasutada teiste salkade lõhestamisel ja tabamisel või siis propagandistlikel eesmärkidel.³¹

Mešiku üheks lähedasemaks abiliseks sai I. Šorubolko, keda peeti heaks spetsialistiks vastupanuliikumise asjus. Uus minister asus tegusalt toimetama, korraldades pidevalt nõupidamisi ja koosolekuid. Eriti suurt huvi tundis ta osakonna 2-N³² liinis tehtava operatiivtöö suhtes, kus peamiseks sihiks pidi olema vastupanuliikujate elusalt kinnivõtmine, mitte hävitamine. Suurtest vastupanuliikumise vastu suunatud sõjalistest operatsioonidest loobumine jättis paljud metsavendade salgad purustamata, ka paljudele tšekistidele selline lähenemine ei meeldinud. Nii oli Mešik sunnitud märkusi tegema ka mitmetele töötajatele, kes tahtsid vanamoodi jätkata. Ta teatas kaastöölisele, et tuli Ukrainasse ellu viima partei poliitilist liini, mis on läbi arutatud “poliitbüroo liikme Lavrenti Pavlovitšiga, kes ülimalt täpselt ja selgelt formuleeris minu ülesande”.³³ Ja kui teised teatasid, et vastupanuliikumise ja kiriku tegevuse likvideeri-

²⁹ J. Šapoval. “Ukraincy s radostnymi vozglasami brosilis’ ko mne...”. Kak 50 let nazad Lavrentij Beria razygryval “ukrainskiju kartu”. – Den’ 20.06.2003, nr. 105 (<http://www.day.kiev.ua/21267/>) [09.05.2005].

³⁰ G. Sannikov. Bol’shaja oxota. Razgrom vooružennogo podpol’ja v Zapadnoj Ukraine. Moskva, 2002, lk. 149–150.

³¹ Samas, lk. 151–152.

³² Osakond loodi 1947. aastal pärast seda, kui siseministeeriumist oli vastupanuliikumisevastase võitluse koordineerimine üle antud julgeolekuministeeriumi.

³³ G. Sannikov. Bol’shaja oxota, lk. 150.

misele suunatud tegevuse on heaks kiitnud NLKP Keskkomitee ja Ukraina KP Keskkomitee, vastas Mešik paljutähenduslikult: "Kas Lavrenti Pavlovitš Beria – poliitbüroo liige – ei olegi siis partei?"³⁴

Ukraina NSV siseministeeriumi uue juhtkonna tegevus tekitas paljudes operatiivtöötajates ärevust ja häälestas neid uue juhtkonna vastu. Nii oli kahtluse alla pandud nende senine tegevus ega aktsepteeritud massiliste "sõjaväelis-tšekistlike operatsioonide" läbiviimist, "aktiivsete meetodite" kasutamist ülekuulamistel, robustseid värbamismeetodeid jne. Loomulikult ei olnud varasem vägivaldapolitiitika tingitud ainult julgeolekutöötajate julmusest ja soovidest, selle tingis suuresti ka teise poole – vastupanuliikumise – julmus ja halastamatus.

Vastuseisu uuendustele n.-ö. vana kaadri poolt aduti kindlasti ka Kremli. Seetõttu pidi NSV Liidu ääre-liiduvabariikides rakendatav "uus kurss" kaasa tooma ka põhjaliku kaadri uuendamise. See ei tähendanud üksnes venelaste asendamist kohalikku päritolu julgeolekutöötajatega, vaid ka senisest hoopis ulatuslikumat uue kontingendi kaasamist julgeolekuorganitesse. L. Beria oli veendunud, et noorte kiirkorras väljaõpetamine ning julgeolekuorganitesse tööle suunamine aitab olulisel määral kaasa vastupanu tasandamisel ning režiimi vastuvõetavaks tegemisel kohalike elanike seas. Selle eesmärgi realiseerimiseks oli aga vaja oluliselt suurendada julgeolekutöötajate väljaõpetamist. Juba eespool tsiteeritud Sannikov on ka oma mälestuses osutanud, et Moskvast tuli korraldus, et julgeolekuorganitesse tuleb võtta noori, soovitatavalt kohalike hulgast, kes ukraina keelt oskavad. Jutt oli 300 uuest töötajast, kes saadeti Kiievisse siseministeeriumi kooli. Kuid seal selgus, et vaid mõnikümmend olid puhaste paberitega. See oli ka mõistetav, sest Lääne-Ukrainas olid kõik elanikud otseselt või kaudselt vastupanuliikumisega seotud ja nende hulgast puhta ankeediga inimesi leida tööle julgeolekuorganites oli keeruline, et

mitte ütelda võimatu olukord.³⁵

Siinkohal on heaks näiteks Läti NSV-s kavandatu. 11. juunil andis L. Beria välja eraldi käskkirja (nr. 00355), milles tunnistati Läti NSV siseministeeriumi kaadri ettevalmistus ebarahuldavaks, see rikkus "leninlikku-stalinlikku rahvuspoliitikat". Eelkõige tähendas see etteheide, et lätlastest operatiivtöötajate ettevalmistamine on puudulik – Riias tegutses miilitsakool komplekteeritakse valdavalt NSV Liidu keskoblastitest pärit kursantidega, õppetöö toimub vene keeles ning puuduvad ka igasugused lätikeelsed õppevahendid. Selle tulemusel on ka Läti siseministeeriumi töötajad valdavalt muulased, mis omakorda takistab ministeeriumil ja miilitsal täita nende ette seatud ülesandeid.

Olukorra parandamiseks – lätlastest operatiiv- ja juhtivtöötajate ettevalmistamiseks – tuli Riias asutada kaks eraldi õppeasutust: siseministeeriumi operatiivkool ja eraldi miilitsakool. Operatiivkool nähti ette 150 kursandile, kes pidid õppima ühe aasta; miilitsakooli oli aga planeeritud 350 kursanti aastase õppeajaga ning nendele lisaks veel 6-kuulised ümberõppekursused 50 inimesele. Kõik kohad olid ette nähtud komsomolis või parteis olevatele lätlastele. Operatiivkooli tuli võtta 110 kursanti, kel oli keskharidus, ning 40 kõrgharidusega inimest, miilitsakooli nähti seevastu ette 200 kursanti, kel oli 7-klassiline haridus, ning ülejäänud – 50 inimest – pidid olema keskharidusega. Õppetöö mõlemas koolis pidi hakkama toimuma läti keeles alates 1. septembrist 1953.

Siseminister I. Zujāns pöördus "seltsimees Beria ettepanekul" Läti KP KK poole palvega, et mõlema kooli komplekteerimine kursantidega toimuks komsomoli- ja parteiorganisatsioonide kaudu. Ministri sõnul oli siseministeeriumile abi eriti vajalik, kuna nõuetele vastavate kandidaatide leidmine ja õppetöö korraldamine nimetatud koolides on läti keeles äärmiselt raske. Ta soovitas Läti KP KK-l vastu võtta eraldi otsuse, mis kohustaks partei- ja komsomoliorganisatsioone läbi viima kandidaatide valimise, moodustades selleks spetsiaalsed komisjonid. Samuti soovis I. Zujāns nõusolekut mitme endise siseminis-

³⁴ Samas, lk. 151–152.

³⁵ Samas, lk. 151–152.

teeriumi töötaja suunamiseks nimetatud koolidesse õppejõuks. Lisaks soovis siseminister täiendada õppejõudude kaadrit vabariikliku parteikooli, ülikooli ja õigusinstituudi lõpetanutega – kokku 20 inimese võrra. Minister palus ka Läti KP KK toetust vastavatele sõjaväeinstantsidele tehtavale ettepanekule, et miilitsakooli lubataks võtta kutsealuseid noormehi. Koolid vajasisid ka täiendavaid hooneid.³⁶

Siseministeeriumi kooli küsimus oli samuti päevakorras Eesti NSV-s. Seda arutati 1953. aasta juuni lõpus EKP keskkomitee büroos.³⁷ Arutelul selgus, et küsimusega oli “isiklikult” tegelenud ka L. Beria, kelle käskkirjaga oli paika pandud hoone, kuhu uus kool pidi tulla. Kuna aga kõik asjaolud veel selged ei olnud, siis lükati otsuse vastuvõtmine I. Kabiini ettepanekul edasi, kuni ministrite nõukogus leitakse lõplik lahendus kooli hoone suhtes.³⁸

Tulles tagasi Ukraina olukorra juurde, oli selge, et päevakorral oli vastupanuliikumisevastase võitluse strateegia muutmine. P. Mešiku jaoks oli Lääne-Ukraina “rahustamiseks” oluline seal julgeoleku kontrolli all tegutseva “rahvusliku” legendorganisatsiooni loomine. Idee ellurakendamiseks koostati mastaapne plaan ning alustati ka põhjalikke ettevalmistusi.³⁹ Sellise plaani olemasolu kohta võib leida andmeid ka juurdlusmaterjalidest, mis kogunesid L. Beria “süüasja” käigus 1953. aasta suvel ja sügisel.⁴⁰

Lvovis töötas 20-aastase staažiga julge-

olekuagent “Bard”. Ta oli aktiivselt kaasa löönud Ukraina vabadusliikumises aastatel 1917–1920, olles olnud ka Ukraina Keskraada liige ning tundnud isiklikult mitmeid tollaseid rahvuslaste juhte. Ta lävis aktiivselt kohalike haritlastega, oli neile autoriteet, ning paljud jagasid temaga ka selliseid mõtteid, mis tavaolukorras ja võõrastele inimestel jäänuksid välja ütlemata. “Bard” edastas omakorda aga saadud informatsiooni kuulekalt julgeolekule. Ta pidas sidet Lvovi oblastivalitsuse ülema asetäitja vahendusel. Kuid ühel 1953. aasta maikuu ööl kutsus “Bardi” kuraator ta oblastivalitsusse välja, kus ühes kabinetis ootas teda P. Mešik isiklikult. Jutuajamine oli lühike, kuid konkreetne: “Bardile” anti ülesanne koostada märgukiri, milles oleks näidatud, milline on Galiitsia roll Ukraina ajaloos, kuidas muuta kommunistlik võim senisest atraktiivsemaks ning kes kohalikest intellektuaalidest võiks kaasa aidata vastupanuliikumise mahendamisele. Lisaks teatas P. Mešik “Bardile”, et Lääne-Ukrainas on nõukogude võim teinud palju vigu, mis tuleb nüüd likvideerida.

“Bard” sai oma ülesandega üsna kiiresti valmis ja juba kahe päeva möödudes olid konkreetsed ettepanekud P. Mešiku laual. Kuid ta ei osanud kuidagi arvata, et just teda taheti julgeoleku poolt panna loodava legendorganisatsiooni etteotsa. Sellest sai ta teada alles 27. mail, kui pealinna hotellis “Moskva” kohtusid temaga NSVL siseministeeriumi 4.

³⁶ Läti NSV siseminister I. Zujāns Läti KP KK esimesele sekretärile J. Kalnbērziņšile 19.06.1953. – Latvija padomju režīma varā. 1945–1986. Dokumentu krājums. Latvijas vestures instituta apgāds, Rīga, 2001, lk. 203–204.

³⁷ EKP KK büroo protokoll 30.06.1953 nr. 30. – ERAF, f. 1, n. 5, s. 50, l. 225.

³⁸ Vt. EKP KK büroo istungi protokoll 30.06.1953. – ERAF, f. 1, n. 4, s. 1623, l. 67–68. Hiljem, kui selgus, et L. Beria on arreteeritud, selle küsimuse juurde enam tagasi ei tuldud.

³⁹ D. Vedeneev, J. Šapoval. Byl li Lavrentij Beria ukrainiskim nacionalistom? – Zerkalo nedeli 07.–13.07.2001, nr. 25 (www.zerkalo-nedeli.com/ie/print/31490/ [21.03.2003]).

⁴⁰ L. Beria üle peetud kohtuprotsessil 1953. aasta detsembris teatas T. Strokatš (kes oli 1953. aasta märtsis siseministeeriumi Lvovi oblastivalitsuse ülema kohalt vabastatud, kuid kes oli L. Beria languse järel tõusnud N. Hruštšovi toel Ukraina NSV siseministriks), et mõtleb kogu aja Beria suuniste üle, mille alusel tulnaks luua “oma banded” OUN-iga võitlemiseks. Ilmselt töötas P. Mešik nende suuniste alusel välja plaani luua legaliseeritud OUN-i keskus Ukrainas ja selle etteotsa panna Šrahh, üdini natsionalist, kes oli Ukraina Raada esimehe asetäitja. Ta oli vabaduses üksnes seetõttu, et julgeolek värvas ta oma agendiks. Moskvas koostati selle plaani alusel nimetatud keskuse üldised põhimõtted. Selle võltsorganisatsiooni kavandatav suurus ületas mitu korda ounlaste arvu. Strokatš luges plaanist osa punkte kohtus ette. See plaan oli allkirjastatud NSVL siseministri asetäitjate poolt, samuti valitsuste ülemate poolt, alla oli kirjutatud ka B. Kobulov. Strokatš saatis selle plaani tutvumiseks NSV Liidu peaprokurörile N. Rudenkole. Kohus otsustas, et tuleb see dokument välja nõuda (A. Suxomlinov. Kto vy, Lavrentij Beria?, lk. 334).

valitsuse juhid kindralleitnant N. Sazõkin ja kindralmajor G. Utehhin. Nad kõnelesid "Bardile" avameelselt legendorganisatsiooni loomise kavadest ja ka agendi rollist selles, rõhutades, et kogu ürituse taga on "seltsimees Beria".⁴¹ Selleks ajaks oli juba valmis ka konkreetne plaan, mille autoriteks olid P. Mešiku, N. Sazõkini, G. Utehhini kõrval veel NSVL siseministeeriumi 4. valitsuse vastutav töötaja polkovnik Hamazjuk, Ukraina NSV siseministri asetäitja kindralmajor Popereka, major Zubatenko (Ukraina NSV siseministeeriumi 4. valitsusest) ja alampolkovnik Bogdanov (Lvovi oblastivalitsusest).⁴² Loodava legendorganisatsiooni ülesanded pidid olema järgmised:

- võtta oma kontrolli alla vastupanuliikumise juhtimine ja muuta põhjalikult senist taktikat;
- tuua põranda alt välja vastupanuliikumise aktiivsed liidrid;
- sulandada julgeolekuorganite agentuur vastupanuliikumise välismaal tegutsevasse keskkustesse, võtta seal juhtohjad enda kätte ning tõkestada kõikvõimalikud nõukogudevastased aktsioonid;
- meelitada välismaal tegutsevad vastupanuliikumise liidrid Ukrainasse;
- võtta oma kontrolli alla kõik olulisemad sidekanalid;
- luua operatiivsed tugipunktid Inglimaa ja Ameerika Ühendriikide luureteenistustes, samuti Vatikanis.

Loodava võltsorganisatsiooni peamiseks ülesandeks pidi seega olema vastupanuliikumise allutamine oma kontrollile, sisendades mõtet, et otstarbekas on üle minna propagandistlikele võitlusmeetoditele, pöörates tähelepanu noortele ja intelligentsile ning otsides kompromissi võimudega.

Loomulikult oleks selle plaani ellurakendamise kaasnenuks ka vastupanuliikumise

seniste liidrite arreteerimine, kuid kindlasti mitte mahalaskmine ega piinamised. Loodava organisatsiooni tegelikuks, sisuliseks juhiks pidi saama "Bard", vormiliselt oleks aga etteotsa pandud keegi teine. Ühtlasi nähti ette organisatsiooni tugigrupi asutamine Kiievis ning toetuspunktide rajamine mitmetes teistes linnades. Lvovis pidi toimuma ka saadikute vastuvõtmine välismaalt. Organisatsiooni tegevust pidid toetama Vatikaniga unioonis olev kreeka-katoliku kirik ja kloostrid, kus julgeolekuorganite positsioonid olid väga tugevad. Nii ei kaheldud, et suudetakse oma agentuur korralikult üles ehitada ka Vatikanis. Detailselt oli läbi töötatud info levitamine ning erinevate sidekanalite kontrolli alla võtmine. Plaani üheks osaks pidi olema ka raadiomängu jätkamine, mida peeti aastatel 1951–1952 inglaste ja ameeriklastega. Selleks kasutati õigupoolest ära 1951. aastal arreteeritud OUN-i välisüksuste julgeolekuteenistuse referenti M. Matvijenkot ja Ukraina Pearaada välisluure juhti V. Ohrimovitšit.⁴³

Legendorganisatsiooni loomisega paralleelselt soovis P. Mešik alustada läbirääkimisi vastupanuliikumise juhi Vassili Kukiga. Metsavendade seas levitamiseks koostati eraldi pöördumine. Selleks palgati erus olev polkovnik S. Karin-Danilenko, kes omal ajal oli edukalt tegutsenud S. Petljura toetajate ning Ukraina emigrantlike ringkondade vastu. Aastatel 1944–1945 oli ta juhtinud operatiivgruppi Lääne-Ukrainas. Vastupanuliikumises osalejatele tehti ettepanek relvad maha panna ja põranda alt välja tulla, garanteerides neile elu, vabaduse, töölerakendamise, hariduse saamise. Ühtlasi kõneldi ka võimalusest, et küüditatud sugulased kutsutakse tagasi ning vabastatakse tunnustatud usutegelased (metropoliit Jossif Slipõi jt.). V. Kukile teatati samuti, et tal ei maksaks tähele panna S. Bandera soovitusi ja reaktsiooni. Selline suunis julgeolekuorganite poolt oli üsna taibukas, sest S. Bandera am-

⁴¹ D. Vedeneev, J. Šapoval. Byl li Lavrentij Beria ukrainskim nacionalistom?

⁴² Samas.

⁴³ Pärast seda, kui raadiomäng lõpetati, kuna see polnud enam poliitiliselt mõttekas ja selgus, et Ukraina vastupanuliikumise mitmed juhtfiguurid olid Nõukogude vastuluure teenistuses, saadeti inglaste luureteenistuse vastav osakond laiali, töötajad vallandati ning kuuldavasti lasi osakonna ülem end maha.

bitsioon olla vastupanuliikumise “tegelik” juht polnud kellelegi saladuseks. Julgeolekuorganite koostatud pöördumine edastati V. Kukile vastavate kanalite kaudu.

Pole kahtlust, et sarnased ettevalmistused “rahvuslaste” kaasamiseks vastupanu mahasurumisel käisid ka teistes liiduvabariikides. Laiemalt võttes tähendas see tõesti teatavat kursimuutust, kui enam ei panustatud ainult repressioonidele, vaid loodeti kokku leppida.⁴⁴

Midagi sarnast võeti ette ka Leedus. 1953. aasta kevadel suudeti kinni püüda Leedu metsavendade üks liidreid – Jonas Žemaitis (täpsemalt Žemaitis-Vytautas). Ta oli sündinud 1909. aastal, lõpetanud Kaunase Sõjaväeakadeemia ja Prantsusmaal Suurtükiväe Akadeemia. Ta oli Leedu armee kapten, kellest sõjajärgsetel aastatel sai üks Leedu vastupanuliikumise juhte. 1949. aastal valiti ta Leedu Vabastamise Eest Võitlemise Liidu Presiidiumi esimeheks.⁴⁵ Tema kinnivõtmiseks kasutati edukalt ühte metsavendade salka sulandatud agenti, kelle abil lõpuks jõuti Žemaitise ja tema kaaslaste arreterimiseni.⁴⁶ Seda tehti Leedu siseministeriumi ja NSVL siseministeriumi 4. valitsuse koostöös 30. mail, misjärel nad viidi “läbirääkimisteks” Moskvasse Lavrenti Beria juurde Kremlisse.⁴⁷ See oli midagi enneolematut. Beria kohtus J. Žemaitisega päev enne ta enda arreterimist – 25. juunil 1953. aastal.⁴⁸ Niiviisi astus Beria Leedu vastupanuliikumise liidriga “läbirääkimistesse”.⁴⁹ Beria kavatses kinnivõetud metsavendade liidrit ära kasutada vastupanuliikumise tasalülitamiseks Leedus.

Tollase Leedu kommunistliku partei juhi A. Sniečkuse sõnul tegi Beria pärast Žemaitise ülekuulamist ettepaneku luua tema kaasabil Leedus pörandaalune organisatsioon. Sniečkus nimetas seda kava 1953. aasta juuli alguses Moskvas toimunud NLKP KK pleenumil – Beria parteilise hukkamõistmise foorumil – Beria järjekordseks provokatsiooniks Leedu suhtes.⁵⁰

Nii see kindlasti ei olnud, ning ka Leedu puhul oli päevakorral rahvuslaste kaasamine. Nende väljaselgitamisega olid julgeolekuorganid hakanud tegelema juba mõni kuu varem. Nii koostas NSVL siseministeriumi 1. peavalitsuse 8. osakonna ülem kindralleitnant Žukov juba 1953. aasta aprillis teatise nõukogude võimu poolt teostatud küüditamistest sõjajärgses Leedus. Teatise fikseeriti väljasaadetute arv ning piirkonnad, kuhu küüditatud saadeti. Kuid lisaks sellele on teatise ära toodud ka mitmed “endise kodanliku Leedu väljapaistvate tegelaste” nimed (sh. peaminister Antanas Merkys) ning samas tõdetakse, et väljasaadetute seas on küllalt neid inimesi, kes on küll “natsionalistide” mõju all, kuid kes on nõukogude võimule “lähedasest sotsiaalsest keskkonnast”. See tõdemus on selge vihje sellele, et nende inimestega on nõukogude võimul võimalik koostööd teha. Seetõttu ütlebki Žukov, et Erinõupidamisel oleks otstarbekas asumisel end hästi ülal pidanud küüditatute süüaasjad üle vaadata ning lubada nendel inimestel oma endistesse elukohtadesse tagasi pöörduda. Selle protsessi käivitamiseks tuleks tööle rakendada “grupp kogenud

⁴⁴ Muuseas, võimud pidasid kokkuleppe saavutamiseks vastupanuliikumisest osavõtjatega sõjajärgsel perioodil läbirääkimisi, et saavutada relvastatud vastupanu lõpetamist (Vt. lähemalt: D. Vedeneev, S. Ševtšenko. *Mirotvorey tajnoj vojny*. – Kievskij Telegraf 2003, nr. 76 (<http://www.k-telegraph.kiev.ua/N76/arhi.htm>) [09.05.2005].

⁴⁵ B. Sokolov. Beria. Kõikvõimsa rahvakomissari saatus. Tänapäev, Tallinn, 2004, lk. 277.

⁴⁶ Istorija sovetskix organov gosudarstvennoj bezopasnosti, lk. 523.

⁴⁷ N. Gaškaite-Žemaitiene. The Partisan War in Lithuania from 1944 to 1953. – A. Anušauskas. (ed.). *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Du Ka, Vilnius, 1999, lk. 43; A. Anušauskas (Red.). *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija. Liet. gyvent.genocido ir rezistencijos tyr.centras Išleidimo metai*, Vilnius, 2005.

⁴⁸ N. Gaškaite-Žemaitiene. Jonas Zemaitis during the Resistance 1944–1953. The Fourth Lithuanian President. – A.-M. Köll. (ed.). *The Baltic Countries Under Occupation, Soviet and Nazi Rule 1939–1991* (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 23). Stockholm, 2003, lk. 74–75.

⁴⁹ P. Morkus. *The Call to Arms (1944–1953)*. – Resistance to the Occupation of Lithuania: 1944–1990. Vilnius, 2003, lk. 19.

⁵⁰ A. Sniečkuse sõnavõtt NLKP KK pleenumil 03.07.1953. – *Izvestija CK KPSS*. 1991, nr. 1, lk. 208.

tšekiste". Teatise lõpus on aga ühemõtteliselt välja öeldud, et osade iseseisva Leedu väljapaistvate tegelaste puhul tuleb uurida nende kasutamise võimalusi vastuluurealaste toimingute läbiviimisel.⁵¹

Võimule sobilike rahvuslaste "kaardistamist" tehti ka Eestis. Eestis oli sellest aspektist huviorbiidis August Rei vend Ferdinand, kes oli sündinud 1896. aastal Imavere vallas. 1917. aastal oli ta Venemaa Sotsiaal-demokraatliku Tööliste (bolševike) Partei liige, sealt astus ta välja. 1920. aastal opteerus Ferdinand Rei Eestisse, kus ta sai "suure maatüki", mille harimisel kasutas palgatööjõudu. Vene-Saksa sõja puhkemisel läks arreteerimise kartuses põranda alla, kogus andmeid sakslaste jaoks. Ta jäi Eestisse ning sattus sõja lõppedes muidugi ka julgeolekuorganite vaatevälja. Juba 1947. aastal oli Eesti NSV julgeolekuministeriumi 2-N osakond tema kohta sisse seadnud formularitoimiku nr. 3837, sest kogutud informatsiooni kohaselt kavatses F. Rei otsida kontakti oma Rootsisis elava vennaga.

Ta oli muidugi magus pala julgeolekuorganitele. A. Rei (1886) oli sel ajal väliseestlaste seas oluline figuur, ta juhtis Rootsis tegutsevat "Eesti Rahvuskomiteed". Eesti NSV julgeolekuorganite registris oli ta kirjas kui Inglise luure agent koodnumbriga 43447.

1949. aastal läks F. Rei koos abikaasa Elsaga (1901) küüditamise eest uuesti põranda alla ning hakkas end varjama. Tema täpne asukoht tehti kindlaks agent "Aleksandrovi" vahendusel, kes tegelikult töötas Lvovi oblasti julgeolekuvalitsuse heaks ning oli perekond Reiga lähedastes sidemetes. 1953. aastal oli "Aleksandrov" sihtkomandeeringus Eestis ning kohtus ka F. Reiga. Tema kaudu said ka Eesti NSV julgeolekuministeriumi töötajad teada F. Rei täpsema asukoha Paide rajoonis ühes kolhoosis "Murrang" territooriumile jäävas külas. Lisaks varjavat Rei end veel teisteski kohtades, aeg-ajalt ka tuttavate juures

Paides, Tallinnas ja Leningradis. Agent "Aleksandrovi" sõnul polevat Rei varjanud oma nõukogudevastast meelsust ning teatanud oma kavatsusest võõra nimel all tööle hakata, paludes agendil muretseda võltspass Aleksander Laose nimele (naise nimeks kavatseti võtta Tamara Lass). Tõkestamaks F. Rei veelgi sügavamalt minekut põranda alla, otsustasid julgeolekuorganid ta arreteerida. Seda tehti 1953. aasta märtsi alguses – täpsemalt 2. märtsil, kusjuures Lvovist oli kohale kutsutud ka agent "Aleksandrov". Seejärel arreteeris Paide rajooni saadetud operatiivgrupp ka ta abikaasa, kes varjas end Piibe külas Mihhail Kaljuvee juures. Arreteerimisel võeti ära suur kogus nõukogudevastast kirjandust. Eeluurimisel tunnistas F. Rei 10. märtsil, et ta on minevikus osalenud nõukogudevastases tegevuses. Ta olevat juba opteerimise järel andnud luureandmeid Eesti võimudele Nõukogude Venemaa sõjaväe kohta ega eitanud ta ka sidet sakslastega sõja ajal. Kuid oma sõjajärgset tegevust ta "varjab kangekaelselt", tõdetakse Moskvasse saadetud ettekandes. Ühtlasi osutatakse, et Reiga tegeldakse edasi ning loodetakse tõestada tema side Inglise luurega ja vend Augustiga.⁵²

F. Rei "süüasi" ei jäänud Moskvas tähelepanuta. Juba 1953. aasta aprillis saadeti Moskvast Eestisse telegramm, mis kohustas Eesti NSV julgeolekuorganeid tegutsema F. Rei küsimuses edasi, et tõestada ta side Inglise luurega ning emigrantlike ringkondadega. Kuid lisatakse, et "positiivsel juhul" lahendada küsimus selliselt, et võimalusel kaasatakse F. Rei vastuluurealaste meetmete rakendamisse. Eesti NSV julgeolekuorganeid kohustati F. Rei juurdluse edenemisest Moskvasse siseministeriumi aru andma, kusjuures kaasa tuli panna ka ülekuulamisprotokollide koopiad. Selle telegrammi oli Eestisse saatnud ei keegi muu kui P. Sudoplatov. Seda tehtigi juba 13. aprillil, mil Eesti NSV siseministeriumi juurdlusosakonna poolt saadeti NSV Liidu siseministee-

⁵¹ NSVL siseministeriumi 1. peavalitsuse 8. osakonna ülema kindralleitnant Žukovi teatis, 14.04.1953. – V. Tininis. *Komunistinio režimo nuskiatimai Lietuvoje 1944–1953*. II tomas. Vilnius, 2003, lk. 160–162.

⁵² ENSV julgeolekuminister V. Moskalenko NSVL julgeolekuministeriumi luurepeavalitsuse julgeolekupolkovnik O. Gribanovile 13.03.1953. – ERAF SM, f. 131, n. 1, s. 256, l. 72–74.

riumi 1. peavalitsusse vastav ettekanne ja F. Rei ülekuulamisprotokollid.⁵³

Samal ajal hakkas Moskva huvi tundma ka selle vastu, kes “väljapaistvatest natsionalistidest” on liiduvabariigi julgeolekuorganite poolt suudetud agendiks värvata. Sellekohane teatis, mis loomulikult lähetati ka kohe Moskvasse, koostati Eesti NSV siseministeriumis 1953. aasta aprillis.⁵⁴ Selle andmestikust nähtub, et liiduvabariigi keskaparaadi käsutuses oli 4 agenti, keda lahterdati “silmapaistvate natsionalistide” hulka. Julgeolekuministeriumi oblastivalitsustele aga allusid veel 6 agenti: 1 Tartu, 4 Pärnu ja 1 Tallinna oblastis. Eesti NSV julgeolekuorganid edastasid Moskvasse järgmised nimed: Heino Lattik (värvatud 24.11.1944), Adam Randalu (26.12.1947), Harri Moora (30.11.1944), August Siirak (06.10.1952), Rudolf Nigol, Evald Tiits (1948), Otto Loosmann, Georgi Janson, August Nurk, ja Arnold Süvalep (10.01.1949). Enamike puhul on agentidele antud positiivne hinnang koos märkega, et neid võidakse kasutada “natsionalistide” töötlemisel. Erandiks on ainult H. Moora, kelle puhul on ühemõtteliselt märgitud: iseloomustatakse eitavalt.⁵⁵

Samuti hakati tegema ettevalmistusi Eesti NSV juhtkonna uuendamiseks. K. Jaanson andmetel toimus 1953. aasta juunis hotellis Palace salapärane kohtumine Moskva esindaja – ilma eraldusmärkideta siseministeriumi ohvitseri – ja ühe “vaieldamatult rahvuslikult meelestatud” mehe vahel. Moskva esindaja olevat viimasele teinud ettepaneku koostada GULAG-i laagrites viibivatest meestest/naistest nimekiri, kellest võiks moodustada uue Eestis NSV valitsuse. Lepiti kokku, et järgmine kohtumine toimub 10. juulil 1953. aastal.⁵⁶ See salapärane mees oli Georg Meri,

kes “iseseisvas “rahvademokraatlikus” Eestis pidi peaministriks saama”⁵⁷.

Seega langes ka Eesti suhtes ettevõetu paljuski kokku Lääne-Ukrainas toimunuga. Imestamiseks põhjust ei ole, sest pole eriti kahtlust, et nii Ukrainas kui ka Balti liiduvabariikides üritati rakendada enam-vähem samasugust mudelit. See oli tervikuna iseloomulik L. Beria “uuele rahvuspoliitikale”.

1953. aasta suvel kontrollis NSV Liidu siseministeriumi keskaparaat Eesti NSV siseministeriumi tööd. Kontrollreidi lõpuks allkirjastati 10. juunil 1953. aastal ettepanekud Eesti NSV siseministeriumi töö parandamiseks. Sellele dokumendile kirjutasiid alla Eesti NSV siseminister M. Krassman ja NSV Liidu siseministeriumi kontrollinspektsiooni ülema abi polkovnik Voronin.⁵⁸ Selles dokumendis on esiplaanile tõstetud vajadus tõhustada agentuur-operatiivtööd tõkestamaks välisluure tegevust ning alles seejärel pööratakse tähelepanu nõukogudevastaste põrandaaluste formeeringute ja “bandede” väljaselgitamise ning likvideerimise vajadusele. Seega seati esiplaanile vastuluurealane tegevus ja selle tõhustamine. Mis puutub aga vastupanuliikumisevastasesse võitlusesse, millega siseministeriumis tegeles eelkõige 4. osakond, siis siin nähti ette tõhustada tööd agentide värbamisel ning välja töötada konkreetseid “agentuurmeetmed” pagulaste ja pagulasorganisatsioonide vaenuliku tegevuse paljastamiseks.

Agentideks tuli värvata neid inimesi, kes oleksid võimelised sulanduma vastupanuliikumise liiderekonda ja seda ka “töötlemata”. Ühtlasi tuli aktiveerida meetmeid olemasolevate metsavendade salkade (osutatakse 6 tegutsevate salgale) likvideerimiseks. Selleks nähti ette operatiivgruppide moodustamist iga konkreetse salga tegevuse kontrollimiseks ning

⁵³ ENSV SM teatis 14.04.1953. – ERAF SM, f. 131, n. 1, s. 256, l. 75.

⁵⁴ ENSV siseministri asetäitja polkovnik Tšernov NSVL siseministeriumi 1. peavalitsuse 8. osakonna ülemale kindralleitnant Žukovile 21.04.1953. – ERAF SM, f. 131, n. 1, s. 244, kd. II, l. 401–403.

⁵⁵ Samas, l. 401.

⁵⁶ K. Jaanson. Baltikum, Beria ja Hruštšov. – Tänapäev 1990, nr. 46.

⁵⁷ V. Lepassalu. Süümeepiinateta. Georg ja Lennart Meri sidemed eriteenistustega ja selle tagajärgedest. Tallinn, 2005, lk. 81–82.

⁵⁸ ENSV siseministri M. Krassmani ja MSVL SM kontrollinspektsiooni ülema abi Voronini ettepanekud ENSV MVD organite töö parandamiseks 10.06.1953. – ERAF SM, f. 131, n. 1, s. 257, l. 91–99.

likvideerimiseks. Tõhustada tuli ka agentuur-operatiivmeetmeid üksikmetsavendade ja illegaalide avastamiseks, millele pidi lisanduma nõukogude ja parteiorganite senisest aktiivsem selgitustöö nende legaliseerimiseks. Rahvusliku vastupanuliikumise "töötlemisel" tuli hakata aktiivselt kasutama Eestist küüditatud "natsionalistide" hulgast värvatud agente ning nende sidemeid. Selles suunas tegutsemiseks nähti ette kontakteeruda siseministeeriumi oblastivalitsustega Kirovis, Irkutskis, Novosibirskis, Tomskis ja Omskis. Tähelepanelikult tuli jälgida asumiselt vabastatud ja Eestisse tagasi saabunud endisi karistusaluseid, et vajadusel tõkestada nende nõukogudevaenulikkude tegevust. Nimetatud dokumendis tõdetakse ka, et kuna banditism omab liiduvabariigis veel "teatud ohtu", siis tuleb säilitada ka hävituspatalljonid senistes koosseisudes, kuni vastupanu on lõplikult likvideeritud. Lisaks tuli luua tegusalt toimiv agentuurvõrk liiduvabariigi õppeasutustes, et tõkestada noorte nõukogudevastast tegevust. Ka kirikuringkondadele nähti ette suurema tähelepanu pööramist, mis tähendas nii agentuurtöö tõhustamist kui ka tuntud kiriklik-sektantlike autoriteetide kompromiteerimist avalikkuse silmis. Parandamist vajas ka nõukogudevastaste lendlehtede autorite väljaselgitamine.⁵⁹

Pärast sellist kõrgetasemelist kontrolli tuli Eesti NSV siseministeeriumil hakata kirjapandud põhimõtteid ellu rakendama. Juba 19. juunil 1953. aastal andis M. Krassman välja uue käskkirja relvastatud vastupanuliikumise mahasurumiseks. Käskkirja sissejuhatavas osas tõdetakse, et 30. detsembril 1952. aastal partei poolt fikseeritud suunis – viia vastupanuliikumise likvideerimine lõpule 1953. aasta esimesel poolel – ei ole veel paraku täidetud.⁶⁰ Relvastatud vastupanuliikumine tegutseb Eesti NSV territooriumil edasi, kusjuures enim "banditismist nakatunud" piirkondadeks olid Krassmani sõnul Antsla,

Pärnu-Jaagupi, Räpina ja Jõgeva rajoon, mitmel pool mujal aga tegutsevat üksikbandiidid (Tartu, Kallaste, Võru ja Vastseliina rajoonis). Kuna vastupanuliikumist ei olnud suudetud maha suruda, siis jätkusid kallaletungid partei- ja nõukogude aktiivile ning riigivara relvastatud röövimised.

Eeltoodust tulenevalt teatas siseminister, et "banditismi lõplik likvideerimine on MVD ja vabariigi miilitsa tähtsaim poliitiline ülesanne".⁶¹ Selle täitmiseks tuli lähiajal kõigil siseministeeriumi linna- ja rajoonivalitsustel rakendada kõige tegusamaid meetmeid. Kõige probleemsemates piirkondades nähti ette ministeeriumi ja kohalike siseministeeriumi kogenud töötajatest operatiivgruppide loomine iga konkreetse "bande" likvideerimiseks. Kokku tuli siseministeeriumi arvel olnud 10 metsavendadesalga ja neis tegutsevate 43 metsavenna likvideerimiseks moodustada 10 operatiivgruppi 45 liikmega.⁶²

Nimetatud operatiivgruppid tuli "kinnistada iga bande juurde kuni nende täieliku likvideerimiseni". Ühtlasi tuli aktiveerida üksikbandiitide ja illegaalide jälitamist, tehes selle ülesandeks linna- ja rajooniosakondade operatiivtöötajatele. Samuti nägi refereeritav Krassmani käskkiri ette "otsustavalt parandada agentuurvõrgu juhtimist", et kasutada sihipäraselt iga agenti "bandiitliku elemendi" tabamiseks. Agente tuli vastu võtta üksnes konspiratiivkorterites. Siseministeeriumi käsutuses oleva operatiivmaterjali alusel tuli uusi agente juurde värvata, kogu agentuuri, mis oli suunatud vastupanuliikumise mahasurumisele, aga perioodiliselt kontrollida "kontrollitud agentuuri ja teiste operatiivsete võimaluste" abil.⁶³

Samuti soovitati kasutada kõiki võimalusi "bandede laostamiseks" ning saavutada, et metsavennad tunnistaksid Nõukogude võimorganites süü avalikult üles. Tähelepanu alt ei tohtinud välja jätta ka tööd legaliseerimise val-

⁵⁹ Samas, l. 95–97.

⁶⁰ ENSV siseminister M. Krassmani käskkiri nr. 0023, 19.06.1953. – ERAF SM, f. 17, n. 1, s. 51, l. 143–149.

⁶¹ Samas, l. 143.

⁶² Samas, l. 143–147.

⁶³ Samas, l. 148.

las, metsast välja tulnud inimesed tuli sealjuures võtta tõhusale agentuursele töötlemisele, kasutades neid võimalusel teiste salkade likvideerimiseks. Kõigil linna- ja rajooniosakondadel tuli 1. juuliks välja töötada ja siseministeriumile kinnitamiseks esitada konkreetset meetmed 19. juuni käskkirja põhipunktide ellurakendamiseks. Käskkirja sisu aga tuli siseministeriumi ja selle allasutuste töötajatele teatavaks teha operatiivnõupidamistel, kõigist rakendatavatest agentuur-operatiivmeetmetest tuli ette kanda vastavalt siseministri 22. mai 1953. aasta kirjas fikseeritud korrale.

Siseministeriumi direktiivi täitmine siiski lihtne ei olnud. Juba 3. juulil 1953. aastal andis Krassman välja uue käskkirja, kus tõdeb, et viimasel ajal on mitmed linna- ja rajooniosakonnad nõrgendanud tööd relvastatud salkade ja üksikbandiitide vastu võitlemisel. Mitmel pool – konkreetsetl Röpina, Pölva, Jõgeva ja Pärnu-Jaagupi rajoonides – on see viinud selleni, et on tekkinud uued “banded” ning nende tegevus on aktiveerunud, eriti 1953. aasta juunis.⁶⁴

Siseministrit selline olukord mõistagi ei rahuldanud. Tä oli veendunud, et nimetatud piirkondade siseministeriumi rajooniosakondade töötajad ei ilmutanud piisavat operatiivsust, mis võimaldas metsavendadel karistamatult pääseda. Lisaks olevat ministri sõnul täheldatav “erakordne aeglus” toimunud vastupanuilmingute kohta ministeriumi informeerimises, mis omakorda ei võimalda kohale saadetud operatiivgruppidel ning väeüksustel õigeaegselt organiseerida metsavendade jälitamist “värskete jälgede” järgi.

Rahulolematu oli Krassman ka legaliseerimisalase selgitustööga, tõdedes, et kuigi mitmel pool on metsast välja tulejate arv suurenenud (juunis kokku 39 inimest), siis enamikes piirkondades ei pöörata ministri meelest nimetatud probleemile piisavat tähelepanu.⁶⁵

Käskkirja korralduslikus pooles kohustas

siseminister Krassman likvideerima liiduvabariigis 2-3 kuuga⁶⁶ relvastatud vastupanuliikumine ja saavutama illegaalide täielik legaliseerimine. Selleks tuli kõigil linna- ja rajooniosakondade ülematel ning uuesti loodud operatiivgruppide vanematel aktiveerida otustavalt “tööd banditismi likvideerimiseks” ja “illegaalse elemendi” legaliseerimiseks. Agentuurtöös soovitati samuti rakendada “teravaid tšekistlike meetmeid”, mis kindlustaksid agentide sulandumise metsavendade salkadesse ning tagaksid nende “operatiivse likvideerimise”. Agente tuli julgelt värvata nende inimeste hulgast, kes olid vastupanuliikumise seotud. Ühtlasi nähti ette tööd tõhustamine olemasoleva agentuurvõrguga ning kasutada metsavendadevastases võitluses ära kõik julgeolekuorganite käsutuses olevad “operatiivvõimalused”. Väiksemagi väljaastumise tuvastamisel kohustati sellest kohe informeerima siseministeriumi keskapparaati, et julgeolekuorganid saaksid õigeaegselt kasutada kõiki võimalusi “bandede” likvideerimiseks. Tihedas koostöös kohaliku partei- ja nõukogude aktiiviga pidid julgeolekuorganid senisest suuremat tähelepanu pöörata ka legaliseerimise propageerimisele.⁶⁷

Vastupanuliikumisevastases võitluses loodeti senisest tõhusamalt ära kasutada hävituspataljone. Ka selle kohta andis siseminister Krassman välja eraldi käskkirja, nõudes kohalikest rajooniosakondadelt tegusate meetmete rakendamist kaasamaks hävituspataljone vastupanu mahasurumisele. Selleks tuli hävituspataljonidel “maksimaalselt tugevdada luurealast tööd”, et välja selgitada kõik metsavendade kaasaaitajad ning kogu “nõukogudevastane element”. Kohalikel rajooniosakondadel tuli rohkem tähelepanu pöörata distsipliinile, väljaõppele ja lahingulisele ettevalmistumisele ning hävituspataljonidesse sulandunud “vaenuliku elemendi” väljaselgitamisele. Sellega pidid isiklikult tegelema rajooniosakondade ülemad, kelle kohustuseks

⁶⁴ Samas, l. 35.

⁶⁵ Samas, l. 36.

⁶⁶ Algselt oli kirjas, et 3–4 kuuga.

⁶⁷ ENSV siseminister M. Krassmani käskkiri nr. 12, 03.07.1953. – ERAF SM, f. 17, n. 1, s. 58, l. 37.

pandi ka pataljonide isikkoosseisuga tutvumine ning uute liikmete igakülgne kontrollimine enne nende vastuvõtmist. Hävituspataljonide käsutuses oleva relvastuse ja laskemoona üle tuli sisse seada täpne kontroll ja arvestus. 15. juuliks 1953. aastaks kohustati kõiki rajooniosakondi saatma ministeeriumi täpsed andmed hävituspataljonide koosseisudest (nii norm- kui ka vabatahtlikust koosseisust), relvadest ning laskemoonast, samuti plaanid pataljonide edasisest kasutamisest vastupanuliikumisevastases võitluses.⁶⁸

Suuremat tähelepanu hakati pöörama ka trotskistide, menševike, esseeride ja Eesti Vabariigis tegutsenud erakondade liikmete "töötlemisele". Siseminister Krassmani sõnul olid küll nimetatud kategooriate inimesed operatiivarvele võetud, kuid nende "töötlemisega" eriti ei tegeldud: nendes ringkondades puudub julgeolekuorganitel kvalifitseeritud agentuur. Olukorra parandamiseks tuli Krassmani sõnul hakata rakendada konkreetseid meetmeid, mis tagaksid kõnealuse kontingendi nõukogudevastase praktilise tegevuse väljaselgitamise. Samuti tuli tähelepanu pöörata välismaa sidemetele ning kontaktidele nende inimestega, kes olid välismaalt hiljuti tagasi tulnud (eelkõige repatriandid). Loomulikult ei tohtinud tähelepanuta jääda ka agentuurtöö nimetatud kategooriate inimeste seas. Kogu kontingendi kohta tuli täpsustavad andmed saata 1. augustiks siseministeeriumi 4. osakonda.⁶⁹

Kuid selleks ajaks oli olukord Moskvas juba kardinaalselt muutunud. 26. juunil 1953. aastal arreteeriti Kremli L. Beria oma "kallite kaasvõitlejate" poolt. Tema "uus rahvuspoliitika" tunnistati ekslikuks ning selle raames vastuvõetud NLKP KK Presiidiumi otsused tühistati.

Sellega pandi põlu alla ka "uus kurss" vastupanuliikumisevastases võitluses. 27. juunil 1953. aastal saabusid Ukraina NSV siseminis-

teeriumi mehhaniseeritud motodiviisi sõdurid ja ohvitserid ning võtsid kõigilt töötajatelt ära nende teenistusrelvad. Keskpäeval toimus koosolek, kus esines T. Strokatsš, kes teatas, et eelmisel päeval oli arreteeritud Moskvas "partei ja nõukogude rahva vaenlane" L. Beria. Ka tema käsilased – Mešik ja Milštein – on arreteeritud. Ühtlasi teatas Strokatsš kohalolijatele, et tema on nimetatud uueks Ukraina NSV siseministriks. Ta palus kõigil säilitada kord ja distsipliin, sest siseministeeriumis on välja kuulutatud eriolukord ning kõikvõimalikke üleastumisi karistatakse äärmiselt rangelt.⁷⁰

Hoopis teistmoodi hakati suhtuma ka nendes inimestesse, kelle abil L. Beria ja tema lähikondlased "uut kurssi" tahtsid ellu rakendada. Ukrainas saadeti asumisele I. Slipõi, K. Osmjak pandi Vladimiri vanglasse, Ohrimovitš lasti 1954. aasta märtsis maha. Tugevdati partei kontrolli julgeolekuorganite üle, ka põhjendusega, et oldi kaasa aidatud "ukraina kodanlike natsionalistide" tegevusele. Ebameeldivusi tuli taluda agent "Bardil", kes pidi nüüd tõestama, et tema pole milleski süüdi, vaid koostas "vaenulikke" plaane P. Mešiku korraldusel. Teda siiski trellide taha ei pandud. Ta suri 1970. aastal Lvovis. "Lubjanka marssali" arreteerimine tähendas ka Leedu "põrandaalusele presidendile" surma. J. Žemaitise saatus anti sõjatribunali otsustada ning tulemus sai olla vaid üks – mahalaskmine. See otsus viidi täide 26. novembril 1954. aastal Butõrka vanglas.⁷¹ Oma koha siseministrina kaotas samuti M. Krassman.⁷²

Beria mahavõtmise järel taastusid suurel määral endised meetodid, millega vastupanuliikumise vastu võideldi. 1953. aasta septembris andis NSVL siseminister S. Kruglov välja eraldi korralduse, kus oli otsesõnu öeldud, et viimastel kuudel on vastupanuliikumisevastane võitlus mitmetes piirkondades – eriti aga Ukrainas ja Leedus – nõrgenenud. Konkreetset osutati just sisevägede loidusele nimetatud

⁶⁸ ENSV siseminister M. Krassmani käskkiri nr. 13, 03.07.1953. – ERAF SM, f. 17, n. 1, s. 58, l. 38–40.

⁶⁹ ENSV siseminister M. Krassmani käskkiri nr. 14, 04.07.1953. – ERAF SM, f. 17, n. 1, s. 58, l. 41–42.

⁷⁰ G. Sannikov. Bolšaja oxota, lk. 152–153.

⁷¹ N. Gaškaite-Žemaitiene. Jonas Zemaitis during the Resistance 1944–1953, lk. 75.

⁷² Vt. selle kohta lähemalt: T. Tannberg: "Lubjanka marssal" Nõukogude impeeriumi ääreallasid reformimas, 2000, nr. 1, lk. 42–52.

liiduvabariikides, kuid laiemalt peeti silmas ka teisi Balti liiduvabariike ning Valgevenet. Vastupanuliikumisevastast võitlust takistavate teguritena tõi S. Kruglov esile veel erinevate institutsioonide nõrga koostöö, operatiivülesannete püstitamise primitiivsuse ning puuduliku aruandluse. Olukorra parandamiseks aga nähti ette, et kõikidel loetletud liiduvabariikide siseministriumidel tuleb kindlustada operatiiv-tšekistlike operatsioonide läbiviimine, et “lõplikult likvideerida kodanlik-natsionalistliku pörandaaluse jäänused”. Eraldi aga rõhutati siiski vajadust täpselt järgida, et ei rikutaks “sotsialistlikku seaduslikkust”.⁷³

Sellegipoolest ei taastunud endine olukord täielikult ning pole kahtlust, et 1953. aasta kursimuutused vastupanuliikumisevastases võitluses jätsid oma jälje ning kokkuvõttes kiirendasid relvastatud vastupanu taandumist ning ühes sellega aitasid kaasa vaatlusaluste alade kiiremale sovetiseerimisele. Kuid see n.-ö. Beria-järgne periood vääraks kindlasti eraldi uurimist.

Vastupanuliikumisevastase võitluse meetodite ja taktika muutmine oli üks osa L. Beria “uuest kursist”, mida ta hakkas ellu rakendama NSV Liidu läänepiirkondades eesmärgiga need piirkonnad lõplikult “patsifitseerida”. Selleks tuli L. Beria arvates loobuda senistest massilistest repressioonidest ning “sõjaväelistšekistlikest operatsioonidest”, kuna need ei olnud pika aja vältel andnud loodetud tulemusi. Seega nägid L. Beria ja ta mõttekaaslaste kavad ette põhimõttelisi muutusi keskuse ja liiduvabariikide võimuvahekordades. Laiemas plaanis pidi “uus kurss” aitama võimule kohaliku kaadri ja suurendama sel moel ka liiduvabariikide iseotsustamist – seega viima tegelikult lõpule nende piirkondade sovetiseerimise. Selle “programmi” realiseerimise üks esmaseid sihte oli sealjuures tööpoolest relvastatud vastupanu summutamine, impeeriumi äärealade rahustamine. Tähelepanuväärne on, et selle sihi realiseerimist käsitati

koos olude üldise pehmemdamisega ja puuduste kõrvaldamisega erinevates ühiskonnale valdkondades – majanduses, kultuurielus, kirikus, rahvuspoliitikas. Sealjuures pidid ka repressiivorganid muutuma elanikkonnale vastuvõetavamaks. See tähendas kohaliku kaadri edutamist juhtivatele kohtadele ning pikemas perspektiivis julgeolekuorganite eestistamist, lätistamist jne.

Kremlis kursis muutus vastupanuliikumisevastases võitluses tähendas esmalt senise sisuliselt totaalse massiterrori asendamist valikuliste repressioonidega. Terrorist ei loobunud, kuid vaieldamatu tõsiasi on, et 1953. aasta kevadel nõrgenes repressiivne surve relvastatud vastupanuliikumisele tuntavalt, eriti kui peame silmas, mis oli toimunud aasta esimestel kuudel. Repressioonid olid 1939.–1940. aastal liidetud aladel olnud tööpoolest ulatuslikud. Iseloomulik oli, et mida tugevam oli vastupanu Nõukogude režiimile, seda verisemaks vastava piirkonna sovetiseerimine kujunes. Nõukogulikus kantseliidis väljendudes tähendas see rohkem tapetud “bandiite” ja küüditatuid (vt. lisa 1).

Beria nägi vastupanuliikumise mahasurumise ühe võimalusena koostööd vastupanuliikumises osalenute ja iseseisvusaegsete repressiivsete poliitikutega. Tema sihiks oli nende inimeste kaasamisega ühest küljest laiendada kehtiva režiimi toetuspinna, anda sellele rahva silmis suurem legitiimsus. Kuid teisest küljest pidi selline lähenemine lõppkokkuvõttes tasalülitama arvestatava vastupanu režiimile nii siseriiklikult kui ka välismaal.

Kremlis jaoks oli oluline, et kõike tehtaks võimude kontrolli all. Selleks oli aga omakorda vaja sellist institutsiooni, mis oleks elanikkonnale vastuvõetav, mida rahvas hakkaks usaldama. Nii pakkuski L. Beria välja võimude kontrolli all tegutseva pörandaaluse organisatsiooni loomise plaani, kus esiplaanile oleksid tõstetud Lääne-Ukrainas ja Leedus avalikkuse jaoks tuntud ja lugupeetud inimesed. Selline lähenemine ei välistanud ka “väljapaistvate natsionalistide” edutamist liiduvabariigi juhtkonda, mida

⁷³ NSVL siseministri S. Kruglovi korraldus 09.09.1953 nr. 111. – GARF, f. 9401, n. 1a, s. 521, l. 309.

töenäoliselt plaaniti ka Eesti NSV suhtes.

“Uue kursi” all peeti vaieldamatult silmas ka kontrolli saavutamist pagulasringkondade üle. Need kavad tuletavad omakorda meelde 1920. aastatel edukalt tegutsenud legendorganisatsiooni “Trust”, mille abil Moskva kontrollis olulisel määral vene emigrantlikke ringkondi.

Lõppkokkuvõttes oli L. Beria eesmärgiks NSV Liidu läänepiirkonnad lõplikult liita ning tundub, et selline pehmem ja n.-ö. omaenda kätega läbi viidud sovetiseerimine oleks tööpoolest kiirendanud režiimiga kohandumist ja leppimist. Kas see aga oleks olnud pikemas perspektiivis kasulik – see on juba iseküsimus.

Lisa 1*

Repressioonide ulatus Balti liiduvabariikides ja Ukrainas aastatel 1944–1953 L. Beria märgukirjade alusel.

Repressiooni liik	Eesti	Läti	Leedu	Ukraina	Kokku
Arreteeritud	45056 66,8%	72975 61,3%	130337 47,2%	134467 27,4%	382835 40,1%
Tapetud “bandiite”	1495 2,2%	2321 2,0%	20005 7,2%	153259 31,2%	177080 18,6%
Küüditatuid	20919 31,0%	43702 36,7%	126037 45,6%	203737 41,4%	394395 41,3%
Kokku	67470 100%	118998 100%	276379 100%	491463 100%	954310 100%

* Lisa koostatud: NSVL siseministri L. Beria märgukiri olukorrast Leedu NSV-s NLKP KK Presiidiumile 08.05.1953. – L. Maksimenkov. Priznaniya Lubjanskogo maršala. Neizvestnyj memorandum Lavrentija Berii o položenii v Litve v 1953. – Nezavisimaja Gazeta 5.08.2005 (http://www.ng.ru/printed/ideas/2005-08-05/5_priznania.html) [23.08.2005]; NSVL siseministri L. Beria märgukiri olukorrast Ukraina NSV lääneoblastites NLKP KK Presiidiumile 16.05.1953. – L. Maksimenkov. Neuslyšannoe predupreždenie. Memorandum Lavrentii Berii o položenii na Zapadnoj Ukraine v 1953 godu. – Nezavisimaja Gazeta 03.12.2004 (http://www.ng.ru/printed/ideas/200403/11_beria.html) [9.05.2005]; NLKP KK sekretär N. Hruštšov olukorrast Läti NSV-s NLKP KK Presiidiumile 11.06.1953 – RGANI, f. 5, n. 30, s. 6, l. 20–25; NLKP KK osakonnajuhataja J. Gromovi märgukiri olukorrast Eesti NSV-s NLKP KK Presiidiumile. – RGANI, f. 5, n. 15, s. 445, l. 267–273; Istorija Latvii. XX vek. Riga: JUMAVA, 2005, lk. 327.

Tõnu Tannberg

(1961)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo erialal. Ajaloodoktor (1966). Praegu Tartu Ülikooli eesti ajaloo õppetooli dotsent ja riigiarhivaari nõunik. Peamised uurimisvaldkonnad: Baltikumi sõjaajalugu 18.–20. sajandil, esimene eestikeelne ajaleht ja poliitilised olud Nõukogude Eestis.